

बिदर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमता : एक भौगोलिक अभ्यास

प्रा. डॉ. भीमराव माळगे

भूगोल विभाग प्रमुख, वै. धुंडा महाराज देगलूरकर महाविद्यालय, देगलूर, जि. नांदेड महाराष्ट्र

Corresponding Author- प्रा.डॉ. भीमराव माळगे

Email- bhimraomalge@gmail.com

DOI- 10.5281/zenodo.7070766

प्रस्तावना :

भूमी अर्थात जमीन ही एक नैसर्गिक साधन संपत्ती आहे. मानवाच्या मूलभूत गरजा ह्या भूमी अर्थात जमिनीशी संबंधित असून मानवी जीवन यावर अवलंबून आहे. मानवाच्या विविध गरजा भागविण्यासाठी जमिनीचा वापर केला जातो. यात प्रामुख्याने शेती, उद्योग, वाहतूक ई. कार्ये भूमीचा वापर करून केले जातात. भूमी उपयोजन कृषि भूगोलातील एक महत्वपूर्ण संकल्पना आहे, भूमीच्या प्रकार व स्वरूपानुसार मानवी विकास झालेला आढळतो. भूमीचा उपयोग योग्य प्रकारे झालेले असल्यास तेथील सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक विकास सुद्धा चांगल्या प्रकारे झालेला असतो. एखाद्या प्रदेशाचा विकास तेथील भूमी उपयोजन कसे आहे यावर अवलंबून असते. भूमी उपयोजन स्थल व काल परतवे भिन्न असलेले आढळून येते. भूमीचा कालपरतवे बदलेले दिसून येते. जमिनीचा जो भाग कृषि साठी वापरला जातो त्यास कृषि भूमी, कृषि साठी नसलेले हे अकृषिक जमीन म्हणून त्याचा उल्लेख केला जातो. एखाद्या प्रदेशातील भूमी उपयोजन कसे झालेले आहे हे पाहताना एकूण क्षेत्र, वनाखालील क्षेत्र, कृषि खलील क्षेत्र, कृषिसाठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र, लागवडीखाली नसलेले क्षेत्र आणि पडीत क्षेत्र याचा विचार केला जातो.

भारतात वनाखालील क्षेत्र २२.५२ % आहे, कृषि साठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र १०.२० %, पडीत क्षेत्र ८.३० % , लागवडीखाली नसलेले क्षेत्र ९.२९ % व एकूण पिकाखालील क्षेत्र ४६.०७ % आहे. बिदर जिल्ह्यात वनाखालील क्षेत्र ५.११ % आहे, कृषि साठी उपलब्ध नसलेले क्षेत्र ७.७० %, पडीत क्षेत्र ८.१७ % , लागवडीखाली नसलेले क्षेत्र ८.२० % व एकूण पिकाखालील क्षेत्र ७०.८२ % आहे.

अभ्यास क्षेत्र :

बिदर जिल्ह्याचे स्थान महाराष्ट्र, कर्नाटक व तेलंगाणाच्या सीमेलगत असून याचा अक्षवृत्तीय विस्तार १७°३१' उत्तर अक्षवृत्त ते १८°२३' उत्तर अक्षवृत्त असा आहे, तर रेखावृत्तीय विस्तार ७६°४५' पूर्व रेखावृत्त ते ७७°३९' पूर्व रेखावृत्त असा आहे. बिदर जिल्हा कोरडवाहु जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. बिदर जिल्ह्यात सरासरी ८८६ मी.मी. पर्जन्य

होते. बिदर जिल्हा आर्थिक दृष्ट्या मागास जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. बिदर जिल्ह्यातील बहुतांश लोक शेती व्यवसायाशी निगडित आहेत. बिदर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाचा परिणाम तेथील आर्थिक विकासावर झालेला आढळून येतो.

सामग्री संकलन आणि संशोधन पद्धती:

संशोधन क्षेत्रातील भूमी उपयोजनाचा अभ्यास दुय्यम स्त्रोताचा आढावा घेण्यात आला आहे. बिदर जिल्ह्यातील जिल्हाधिकारी कार्यालय व जिल्हा सांख्यिकी केंद्रात प्रत्यक्ष जाऊन माहिती जमा करण्यात आली. त्याचप्रमाणे २००१ ते २०११ च्या जनगणनेचा अभ्यास करण्यात आला.

सदर शोध निबंध बिदर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनावर आधारित आहे व हा शोधनिबंध या संदर्भातच मर्यादित असून त्यासाठी २००१ ते २०११ या वर्षाच्या कालावधीची माहिती संशोधनासाठी निवड करण्यात आली आहे.

एकूण पिकाखालील क्षेत्र

भूमी उपयोजन कार्यक्षमता =

-----x १००

निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र

वरील सूत्राचा वापर करून भूमी उपयोजन कार्यक्षमता काढण्यात आला आहे.

गृहीतके :

- 1) बिदर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाचा अभ्यास करणे
- 2) बिदर जिल्ह्यात भूमीचे उपयोजन मानवी विकासासाठी केला जातो.
- 3) बिदर जिल्ह्यात भूमीचे उपयोजनात बदल झालेला आहे.

उद्दिष्टे :

बिदर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमता:

बिदर जिल्हा कर्नाटक राज्यातील सर्वात जास्त मागास जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. बिदर जिल्ह्यातील एकूण क्षेत्र व कृषि साठी उपलब्ध बिदर जिल्ह्यातील तालुकानिहाय भूमी उपयोजन कार्यक्षमता १९९९-२००० ते २०१५-२०१६

- 1) बिदर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजनाचा अभ्यास करणे
- 2) बिदर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन मानवी विकासासाठी कसा झाला याचा अभ्यास करणे.
- 3) संशोधन क्षेत्रातील भूमी उपयोजनात कसे बदल झाले आहेत याचा अभ्यास करणे.
- 4) बिदर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेच्या समस्या जाणून घेऊन उपाय सुचवणे.

नसलेल्या क्षेत्राचे प्रमाण कमी असली तरी वन क्षेत्राचे प्रमाण अत्यल्प आहे. बिदर जिल्ह्यातील उपलब्ध जमिनीचा उपयोग योग्य पद्धतीने झाल्याचे दिसून आले आहे.

तालुका	१९९९ ते २०००			२०१५-२०१६			भूमी उपयोजन कार्यक्षमता फरक
	एकूण पिकाखालील क्षेत्र	निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र	भूमी उपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक	एकूण पिकाखालील क्षेत्र	निव्वळ पिकाखालील क्षेत्र	भूमी उपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक	
औराद	११८४६८	११०६४०	१०७.०७	११०१५०	१०२३००	१०७.६७	+०.६०
बसवकल्याण	१०२२४१	९२८०१	११०.१७	७७६६४	६८०७३	११४.०९	+३.९२
भालकी	१२४६६८	११०७३०	११२.५८	११३७९६	९९८५०	११३.९७	+१.३९
बिदर	६६९९१	६३५९१	१०५.३५	५२७०६	४९२२९	१०७.०६	+१.७१
हुमनाबाद	८४२३६	७४८९४	११२.४७	७३६४९	६४२३४	११४.६५	+२.१८
एकूण	४९६६०४	४५२६५६	१०९.७०	४२७९६५	३८३६८६	१११.५४	+१.८४

संदर्भ : Bidar District At A Glance १९९९-२००० व २०१५-१६

वर्ष १९९९-२००० मध्ये बिदर जिल्ह्याचा एकूण भूमी उपयोजन कार्यक्षमता १०९.७० असल्याचे आढळून आले तर वर्ष २०१५-१६ मध्ये यात १.८४ नी कार्यक्षमता वाढलेली आहे. बिदर जिल्ह्यातील बिदर तालुक्यात भूमी उपयोजन कार्यक्षमता सर्वात कमी असल्याचे आढळून आले आहे तर सर्वात जास्त भूमी उपयोजन कार्यक्षमता हुमनाबाद तालुक्यात असल्याचे आढळून आले आहे.

औराद तालुक्यात वर्ष १९९९-२००० मध्ये भूमी उपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक १०७.०७ इतका होता तर त्यात ०.६० ने वाढ होऊन २०१५-१६ मध्ये १०७.६७ इतके झाले आहे. बसवकल्याण

तालुक्यात वर्ष १९९९-२००० मध्ये भूमी उपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक ११०.१७ इतका होता तर त्यात ३.९२ ने वाढ होऊन २०१५-१६ मध्ये ११४.०९ इतके झाले आहे. भालकी तालुक्यात वर्ष १९९९-२००० मध्ये भूमी उपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक ११२.५८ इतका होता तर त्यात १.३९ ने वाढ होऊन २०१५-१६ मध्ये ११३.९७ इतके झाले आहे. बिदर तालुक्यात वर्ष १९९९-२००० मध्ये भूमी उपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक १०५.३५ इतका होता तर त्यात १.७१ ने वाढ होऊन २०१५-१६ मध्ये १०७.०६ इतके झाले आहे. हुमनाबाद तालुक्यात वर्ष १९९९-२००० मध्ये भूमी उपयोजन कार्यक्षमता निर्देशांक

११२.४७ इतका होता तर त्यात २.१८ ने वाढ होऊन २०१५-१६ मध्ये ११४.६५ इतके झाले आहे. बिदर जिल्ह्यातील तालुका निहाय भूमी उपयोजन कार्यक्षमता पुढील तीन गटात अभ्यासण्यात आले आहे **कमी भूमी उपयोजन कार्यक्षमता :**

या गटात १०८ % पेक्षा कमी भूमी उपयोजन कार्यक्षमता असलेल्या तालुक्याचा समावेश करण्यात आला आहे. १९९९-२००० या कालावधीत औराद व बिदर तालुक्याची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता १०८ % कमी होती. २०१५-१६ या कालावधीत सुद्धा औराद व बिदर तालुक्याचीच भूमी उपयोजन कार्यक्षमता १०८ % कमी होती. मागील १५ वर्षांच्या कालावधीत बिदर व औराद तालुक्यात कसल्याही प्रकारचे बदल झालेले दिसून येत नाही. या दोन्ही तालुक्यातिल भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेवर प्राकृतिक घटकांचा प्रभाव व सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

मध्यम भूमी उपयोजन कार्यक्षमता :

या गटात १०८ % ते ११२ % भूमी उपयोजन कार्यक्षमता असलेल्या तालुक्याचा समावेश करण्यात आला आहे. १९९९-२००० या कालावधीत बसवकल्याण तालुक्याची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता ११०.१७ % होती. २०१५-१६ या कालावधीत बिदर जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यांची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता ११२ % पेक्षा जास्त होती. तालुक्यातिल भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेवर प्राकृतिक घटकांचा प्रभाव व सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

जास्त भूमी उपयोजन कार्यक्षमता :

या गटात ११२ % पेक्षा जास्त भूमी उपयोजन कार्यक्षमता असलेल्या तालुक्याचा समावेश करण्यात आला आहे. १९९९-२००० या कालावधीत भालकी व हुमनाबाद तालुक्याची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता ११२ % पेक्षा जास्त होती. २०१५-१६ या कालावधीत भालकी, हुमनाबाद व तालुक्याची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता ११२ % जास्त होती. मागील १५ वर्षांच्या कालावधीत बिदर व औराद तालुक्यात कसल्याही प्रकारचे बदल झालेले दिसून येत नाही. या दोन्ही तालुक्यातिल भूमी उपयोजन कार्यक्षमतेवर प्राकृतिक घटकांचा प्रभाव व सांस्कृतिक घटकांचा प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

बिदर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमता अजूनही कमीच आहे त्यासाठी आधुनिक सुविधा मध्ये वाढ करून भूमी उपयोजन कार्यक्षमता वाढवता येऊ शकते.

निष्कर्ष :

बिदर जिल्ह्यातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमता अभ्यास केल्यानंतर पुढील निष्कर्ष काढता येतील. १) देशातील भूमी उपयोजन कार्यक्षमता १२० % जास्त आहे तर कर्नाटक राज्यातिल भूमी उपयोजन कार्यक्षमता १२२ पेक्षा जास्त आहे. मात्र बिदर जिल्ह्याची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता राज्य व राष्ट्रापेक्षा फारच कमी आहे.

२) बिदर जिल्ह्यातील औराद व बिदर तालुका वगळता इतर तालुक्याची भूमी उपयोजन कार्यक्षमता जास्त आहे.

संदर्भ :

१) डॉ. सुरेश फुले (२०००), 'कृषि भूगोल', विद्याभरती प्रकाशन, लातूर,
२) बिदर जिल्हा गॅझेटियर
३) आर.बी.मंडल(१९९०), लँड युटीलायझेशन : थिअरी अँड प्रॅक्टिस, कन्सेप्ट पब्लिसिंग कंपनी, नई दिल्ली

४) Rajkumar Mohkar and J.P. Jagtap, Agricultural land use pattern in south Solapur tehsil of Solapur District, Maharashtra state, The Deccan Geographer, Vol.48-2 December-2001

५) Ministry of Environment and Forest(2006), National Environmental Policy 2006, New Delhi : MoEF Government of India

6) Bidar District At A Glance-2000

7) Bidar District At A Glance-2021

8) Sharma R.P. (1978), "Spatial Characteristics of Land Use and its Efficiency", A Case Study of Chhattisgarh Region, National Geographer, XIII-(I)